
ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. LXXIII, 1

SECTIO G

2026

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Polska

BARTOSZ NIEŚCIOR
ORCID: 0000-0002-7950-5794
bniesc@sgh.waw.pl

Nadużycia, kontrola i odpowiedzialność w polskiej
administracji uchodźczej w Teheranie w latach 1942–1943.
Sprawa Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej
Rządu RP na Uchodźstwie i rola Delegatury Najwyższej
Izby Kontroli

Abuses, Audit, and Accountability in the Polish Refugee Administration in Tehran,
1942–1943: The Case of the Delegation of the Polish Government in Exile's Ministry
of Labour and Social Welfare and the Role of the Supreme Audit Office Delegation

WPROWADZENIE

Ewakuacja obywateli polskich ze Związku Sowieckiego do Iranu w 1942 r. stworzyła jeden z najbardziej złożonych problemów administracyjno-opiekuńczych państwa polskiego na uchodźstwie. W bardzo krótkim czasie należało zorganizować rejestrację, kwaterunek, wyżywienie, opiekę medyczną, podstawowe zabezpieczenie socjalne, szkolnictwo i dalszą ewakuację ludności cywilnej. W tej przestrzeni działała Delegatura Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie (MPiOŚ), współpracująca z Poselstwem RP, przedstawicielami wojskowymi, władzami irańskimi, aliantami oraz polskim aparatem kontroli państwowej.

Dotychczasowy stan badań wymaga szerszego omówienia, ponieważ zagadnienie polskiej administracji uchodźczej na Bliskim Wschodzie nie stanowi marginalnego obszaru zainteresowań historiografii. Syntetyczne ramy dla tematu uchodźców polskich ze Związku Sowieckiego wyznaczają prace m.in. J. Wróbla¹,

¹ J. Wróbel, *Uchodźcy polscy ze Związku Sowieckiego 1942–1950*, Łódź 2003.

J. Pietrzaka², K.R. Jolluck³, K. Sworda⁴ oraz K. Grudzińskiej-Gross i J.T. Grossa⁵. Iranowi i bliskowschodnim ośrodkom polskiego życia uchodźczego poświęcone są także opracowania L. Potykanowicz-Sudy⁶, P. Szulca⁷, A.K. Kunerta⁸, J. Drausa⁹ i K. Walaszczyka¹⁰.

Osobny nurt tworzą publikacje o strukturach rządu RP na uchodźstwie, organizacji administracji emigracyjnej i polityce władz londyńskich. Przede wszystkim należy wskazać monografie E. Duraczyńskiego¹¹ i M. Hułas¹², a także L. Kania o sądownictwie wojskowym¹³.

Novum niniejszej rozprawy nie bazuje zatem na samym opisanu ewakuacji Polaków do Iranu ani na ogólnej rekonstrukcji działalności Najwyższej Izby Kontroli (NIK). Polega ono na historyczno-prawnej analizie konkretnej sprawy teherańskiej jako punktu styku trzech porządków: cywilnej administracji opiekuńczej Delegatury MPIOS, emigracyjnego aparatu kontroli państwowej reprezentowanego przez Delegaturę NIK oraz wojskowego wymiaru sprawiedliwości. W tej perspektywie materiał archiwalny pozwala uchwycić nie tylko przebieg nadużyć, lecz także granice prewencyjnego nadzoru państwa polskiego na uchodźstwie.

Podstawę stanowią przede wszystkim źródła zgromadzone w Archiwum Akt Nowych w Warszawie w Zespole Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej Rządu RP na emigracji w Londynie, w szczególności akta dotyczące postępowania przed 12. Sądem Polowym w Teheranie, korespondencja ministerialna, sprawozdania

² J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach drugiej wojny światowej. Ośrodki, instytucje, organizacje*, Łódź 2012.

³ K.R. Jolluck, *Exile and Identity: Polish Women in the Soviet Union during World War II*, Pittsburgh 2002.

⁴ K. Sword, *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–48. Studies in Russia and East Europe*, London–New York 1994.

⁵ K. Grudzińska-Gross, J.T. Gross, *War Through Children's Eyes: The Soviet Occupation of Poland and the Deportations, 1939–1941*, Stanford 1981.

⁶ L. Potykanowicz-Suda, *Polscy uchodźcy w Iranie w latach 1942–1945 w świetle archiwaliów Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych*, Rzym 2022.

⁷ P. Szulc, *Czasopiśmiennictwo polskie w Iranie w latach 1942–1945*, „Dzieje Najnowsze” 2018, vol. 50(2), s. 49–69.

⁸ A.K. Kunert (oprac.), *Polacy w Iranie 1942–1945*, t. 1: *Antologia*, Warszawa 2002.

⁹ J. Draus, *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939–1950*, Lublin 1993.

¹⁰ K. Walaszczyk, *Środkowy Wschód w latach II wojny światowej. Relacje i działania polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych w Iranie, Iraku i Afganistanie*, Toruń 2012.

¹¹ E. Duraczyński, *Rząd Polski na uchodźstwie 1939–1945. Organizacja, personalia, polityka*, Warszawa 1993.

¹² M. Hułas, *Goście czy intruzy? Rząd polski na uchodźstwie, wrzesień 1939 – lipiec 1943*, Warszawa 1996.

¹³ L. Kania, *Służba sprawiedliwości w Wojsku Polskim 1795–1945. Organizacja, prawo, ludzie*, Siedlce 2015.

komisji rewizyjnych oraz materiały pokontrolne¹⁴, a także odpowiednie akty prawne.

Zasadnicza teza opracowania brzmi następująco: sprawa teherańska potwierdza ograniczoną, głównie retrospektywną skuteczność emigracyjnego aparatu kontroli. Organy nadzorcze były zdolne do wykrycia i opisania nieprawidłowości, przekazania materiałów właściwym władzom oraz wsparcia postępowania sądowego i późniejszego postępowania administracyjnego, lecz nie były w stanie skutecznie zapobiec nadużyciom na etapie zawierania umów, wypłacania zaliczek, odbierania robót i przyjmowania dostaw. W tym sensie sprawa stanowi ważny przykład napięcia między ciągłością instytucji państwowych na uchodźstwie a ograniczeniami ich realnego oddziaływania w warunkach wojny, oddalenia geograficznego i rozproszenia kompetencji.

STAN BADAŃ, ŹRÓDŁA DRUKOWANE I PODSTAWY PRAWNE

Kwerenda bibliograficzna prowadzi do wniosku, że problem nadużyć w polskiej administracji uchodźczej w Iranie powinien być osadzony równocześnie w kilku polach badawczych. Pierwsze obejmuje dzieje ewakuacji z ZSRS, pobytu polskich cywilów w Iranie oraz późniejszego rozproszenia uchodźców do Indii, Afryki, Palestyny, Nowej Zelandii i innych miejsc schronienia. Drugie dotyczy organizacji rządu RP na uchodźstwie i praktycznego działania jego placówek w warunkach wojny. Trzecie obejmuje historię NIK i tradycję kontroli państwowej II RP, przenoszoną następnie w warunki emigracyjne. Czwarte pole to prawo i praktyka sądownictwa wojskowego Polskich Sił Zbrojnych.

W literaturze o uchodźstwie najwięcej miejsca poświęcono skali ewakuacji, organizacji obozów, warunkom życia, szkolnictwu, pomocy kościelnej, prasie oraz politycznemu znaczeniu ośrodków polskich na Bliskim Wschodzie. Z kolei w pracach o rządzie RP na uchodźstwie dominują kwestie dyplomatyczne, personalne, ustrojowe i polityczne. W historiografii NIK nacisk położony jest przede wszystkim na ciągłość instytucji kontrolnej, jej podstawy prawne i przemiany organizacyjne. Zestawienie tych nurtów pozwala lepiej uchwycić lukę badawczą: stosunkowo słabo opracowane pozostają konkretne mechanizmy nadużyć urzędniczych w placówkach cywilnych oraz praktyczne relacje między kontrolą państwową, administracją opiekuńczą i sądami wojskowymi.

¹⁴ Archiwum Akt Nowych w Warszawie [AAN], Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej Rządu RP [emigracyjnego] w Londynie, sygn. 64, Akt oskarżenia przeciwko mjr. Kramowi i innym przed 12. Sądem Polowym, sygn. 64, s. 51–57; Pismo Komisji Rewizyjnej do Ministra Pracy i Opieki Społecznej w Londynie z dnia 10 czerwca 1943 r., s. 50.

Podstawą prawną działalności NIK była przede wszystkim ustawa z dnia 3 czerwca 1921 r. o Kontroli Państwowej¹⁵, a w warunkach emigracyjnych także dekret Prezydenta RP z dnia 17 lutego 1940 r. o Kontroli Państwowej¹⁶. Dla oceny kompetencji MPiOS znaczenie ma ustawa z dnia 16 sierpnia 1923 r. o opiece społecznej¹⁷, wyznaczająca ramy publicznej odpowiedzialności za pomoc osobom wymagającym wsparcia. W realiach teherańskich przepisy te nie działały w sposób pełny i spokojny, lecz stanowiły normatywne tło dla zadań powierzonych Delegaturze MPiOS.

Właściwość sądownictwa wojskowego należy natomiast analizować przez pryzmat Kodeksu karnego wojskowego z 1932 r., dekretów Prezydenta RP z dnia 29 września 1936 r. o ustroju sądów wojskowych i o kodeksie wojskowego postępowania karnego, przepisów wprowadzających te akty oraz zmian związanych ze stanem wojennym i procedurą wojenną¹⁸. Dopiero takie zestawienie pozwala wyjaśnić, dlaczego sąd polowy mógł skutecznie osądzić część osób zaangażowanych w sprawę, a jednocześnie pozostawiał problem odpowiedzialności pracowników cywilnych do dalszego rozstrzygnięcia administracyjnego i dyscyplinarnego.

Z punktu widzenia celu niniejszego tekstu źródła drukowane pełnią podwójną funkcję. Po pierwsze, pozwalają odróżnić zarzuty czysto organizacyjne od zarzutów naruszenia reguł legalności i gospodarności. Po drugie, umożliwiają sformułowanie wniosków nie tylko o moralnej lub personalnej odpowiedzialności oskarżonych, lecz także o strukturalnych ograniczeniach instytucji państwa polskiego na uchodźstwie.

RAMY INSTYTUCJONALNE I PRAWNE FUNKCJONOWANIA DELEGATURY MINISTERSTWA PRACY I OPIEKI SPOŁECZNEJ W TEHERANIE

Ewakuacja ludności polskiej ze Związku Sowieckiego, przeprowadzona w dwóch falach w 1942 r., postawiła przed rządem polskim na uchodźstwie bezprecedensowe wyzwanie organizacyjne. Obok komponentu wojskowego,

¹⁵ Dz.U. 1921, nr 51, poz. 314.

¹⁶ Dz.U. 1940, nr 5, poz. 11.

¹⁷ Dz.U. 1923, nr 92, poz. 726.

¹⁸ Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 21 października 1932 r. – Kodeks karny wojskowy (Dz.U. 1932, nr 91, poz. 765); dekret Prezydenta RP z dnia 29 września 1936 r. – Prawo o ustroju sądów wojskowych (Dz.U. 1936, nr 76, poz. 536); dekret Prezydenta RP z dnia 29 września 1936 r. – Kodeks wojskowego postępowania karnego (Dz.U. 1936, nr 76, poz. 537); dekret Prezydenta RP z dnia 29 września 1936 r. – Przepisy wprowadzające prawo o ustroju sądów wojskowych oraz kodeks wojskowego postępowania karnego (Dz.U. 1936, nr 76, poz. 538); dekret Prezydenta RP z dnia 26 lipca 1939 r. o zmianie kodeksu wojskowego postępowania karnego (Dz.U. 1939, nr 67, poz. 454); zarządzenie Prezydenta RP z dnia 1 września 1939 r. o stanie wojennym (Dz.U. 1939, nr 86, poz. 544).

podlegającego Naczelnemu Wodzowi, wymagała ona zorganizowania opieki nad masą ludności cywilnej – kobietami, dziećmi i osobami niezdolnymi do służby wojskowej – na terytorium obcego państwa, w warunkach wojennych, przy ograniczonych zasobach finansowych i kadrowych¹⁹. Dla realizacji tego zadania MPiOS powołało Delegaturę w Teheranie, która przejęła bezpośrednią odpowiedzialność za organizację obozów, zaopatrzenie, opiekę zdrowotną i ewentualną dalszą ewakuację ludności cywilnej do innych krajów przyjmujących²⁰.

Delegatura MPiOS w Teheranie działała w warunkach podwójnej, a w praktyce wielokrotnej zależności. Formalnie podlegała ministrowi pracy i opieki społecznej w Londynie, faktycznie zaś musiała współdziałać z Poselstwem RP w Teheranie, władzami wojskowymi, organami sądownictwa polowego, władzami irańskimi oraz prywatnymi kontrahentami. Taki układ sprzyjał powstawaniu luk nadzorczych. Ministerstwo w Londynie było oddalone od miejsca wykonywania decyzji, poselstwo nie posiadało pełnego aparatu techniczno-kontrolnego, a władze wojskowe interweniowały zasadniczo dopiero wtedy, gdy sprawa przybierała charakter karny lub dyscyplinarny.

Zakres zadań Delegatury MPiOS należy wiązać z przedwojennym rozumieniem opieki społecznej jako publicznej pomocy osobom, które z powodu wieku, stanu zdrowia, sytuacji rodzinnej lub wojny nie były w stanie samodzielnie zaspokoić podstawowych potrzeb. Ustawa o opiece społecznej z 1923 r. oczywiście nie regulowała wprost masowej ewakuacji obywateli polskich do Iranu, ale tworzyła język prawny i administracyjny, w którym ministerstwo mogło uzasadniać obowiązek opieki nad uchodźcami. W Teheranie tradycyjne zadania socjalne zostały przeniesione w skrajnie nadzwyczajne warunki, co zwiększało ryzyko improwizacji, skracania procedur i mieszania funkcji humanitarnych z gospodarczo-finansowymi.

Kontrolę prawidłowości wydatków publicznych miała sprawować NIK w jej emigracyjnej postaci, działająca poprzez delegaturę terenową. Podstawa prawna kontroli państwowej obejmowała nie tylko formalne badanie rachunków, lecz także kontrolę umów, zobowiązań, dostaw, robót oraz zgodności wydatków z interesem Skarbu Państwa. Właśnie dlatego sprawa teherańska mieści się w centrum kompetencji kontrolnych, dotyczyła bowiem zamówień budowlanych, zaliczek, odbioru robót, dostaw materiałowych i dokumentacji rachunkowej²¹.

¹⁹ J. Wróbel, *op. cit.*, s. 127–135.

²⁰ AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej Rządu RP [emigracyjnego] w Londynie, sygn. 64, Pismo organizacyjne Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie, s. 2–10.

²¹ Ustawa z dnia 3 czerwca 1921 r. o Kontroli Państwowej (Dz.U. 1921, nr 51, poz. 314); dekret Prezydenta RP z dnia 17 lutego 1940 r. o Kontroli Państwowej (Dz.U. 1940, nr 5, poz. 11); AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej Rządu RP [emigracyjnego] w Londynie, sygn. 64, Raport pokontrolny Delegatury Najwyższej Izby Kontroli, s. 12.

Istnienie tego organu nie zapobiegło jednak nadużyciom, a jedynie umożliwiło ich późniejsze wykrycie i udokumentowanie. Równolegle działała Komisja Rewizyjna Delegatury MPiOS, której czynności miały charakter wewnętrzny i administracyjny, lecz w praktyce również przyczyniały się do gromadzenia materiału dowodowego. Kilka nakładających się na siebie podmiotów kontrolnych – Delegatura NIK, Komisja Rewizyjna MPiOS oraz organy wojskowe – oznaczało z jednej strony rozbudowanie formalnych mechanizmów nadzoru, z drugiej jednak prowadziło do ich fragmentaryzacji. Nadzór był rozproszony, często następczy i pozbawiony efektywnych instrumentów wczesnej interwencji²².

Na tle innych placówek polskich na Bliskim Wschodzie Teheran miał znaczenie szczególne. Palestyna, Irak, Indie czy Afryka Wschodnia stawały się z czasem miejscami dłuższego pobytu, edukacji i stabilizacji uchodźców, natomiast Iran był pierwszym wielkim węzłem przyjęcia, selekcji, leczenia i dalszego kierowania ludności ewakuowanej z ZSRS. Funkcja ta powodowała większą presję czasu oraz silniejszą zależność od lokalnego rynku usług i dostaw. Porównanie funkcjonalne pokazuje więc, że w Teheranie ryzyko niegospodarności było szczególnie wysokie: administracja działała jednocześnie jako urząd opiekuńczy, zarządca obozu, inwestor budowlany, nabywca towarów i dysponent środków publicznych.

GENEZA SPRAWY I WARUNKI DZIAŁANIA ADMINISTRACJI UCHODźCZEJ

Główny Obóz Cywilny w Teheranie, stanowiący największe skupisko polskiej ludności cywilnej w Iranie, wymagał w krótkim czasie zbudowania od podstaw infrastruktury mieszkalnej, sanitarnej i żywnościowej²³. Presja czasowa i skala potrzeb humanitarnych sprawiały, że standardowe procedury zamówień (przetargi, pisemne umowy, zabezpieczenia wykonania) były w praktyce pomijane lub redukowane do minimum²⁴. Delegatura MPiOS zlecała roboty budowlane i dostawy zaopatrzeniowe na podstawie ustnych ustaleń, bez projektów technicznych, bez formalnych umów i bez zabezpieczenia należytego wykonania²⁵.

Warunki te nie stanowiły jednak wystarczającego usprawiedliwienia dla skali stwierdzonych nieprawidłowości. Z materiału dowodowego wynika, że część funkcjonariuszy Delegatury świadomie wykorzystywała sytuację nadzwyczajną do uzyskiwania korzyści osobistych lub do faworyzowania określonych

²² AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na emigracji w Londynie, sygn. 64, Raport pokontrolny Delegatury Najwyższej Izby Kontroli; Sprawozdanie Komisji Rewizyjnej Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie, s. 127–136.

²³ *Ibidem*, Akt oskarżenia przeciwko mjr. Kramowi i innym przed 12. Sądem Polowym, s. 47–48.

²⁴ *Ibidem*, s. 51–53.

²⁵ *Ibidem*, s. 23–26.

kontrahentów kosztem interesów Skarbu Państwa²⁶. Do głównych kontrahentów, wokół których koncentrowały się zarzuty, należały firmy: Škoda, Lanna, Ismail-sadeh, Nouhin oraz Papazjan²⁷.

Wiktor Styburski, pełniący funkcję Delegata MPiOS w Teheranie, zeznał przed Komisją Badawczą, że warunki działania wymuszały improwizację i że nie dysponował wystarczającą kadrą do prowadzenia właściwego nadzoru nad wydatkami²⁸. Linia ta została jednak podważona przez materiał zgromadzony przez prokuraturę wojskową. Wynikało z niego, że co najmniej część transakcji nie miała charakteru wymuszonych okolicznościami decyzji ratunkowych, lecz działań ukierunkowanych na korzyść własną lub na uprzywilejowanie wybranych dostawców²⁹.

Już na etapie genezy sprawy widoczny jest rozdźwięk między skalą zadań humanitarnych a zdolnością aparatu administracyjnego do ich wykonywania w sposób kontrolowalny i przejrzysty. Z późniejszych postępowań rewizyjnych i sądowych wynika, że to właśnie w strefie między koniecznością a improwizacją powstała przestrzeń dla nadużyć, które aparat kontroli był w stanie wykryć dopiero po czasie.

MECHANIZMY NADUŻYĆ I ZARZUTY STAWIANE OSKARŻONYM

Akt oskarżenia sporządzony przez prokuraturę wojskową pod sygnaturą L.rep.Kw.150/42 objął osiem osób: mjr. Stanisława Krama (vel Mieczysława Mickaniewskiego), mjr. Ignacego Grucę, por. rez. Kazimierza Krzepisza, kpt. rez. Kazimierza Kabacińskiego, por. rez. Edwarda Józefa Tomaszewskiego, ppor. rez. Wiktora Korsaka, Annę Białokur oraz Józefę Tokarzewską³⁰. Zarzuty obejmowały kilka odrębnych bloków czynów, powiązanych wspólnym mianownikiem: naruszeniem obowiązków urzędniczych na szkodę Skarbu Państwa i interesu publicznego oraz stworzeniem warunków sprzyjających korzyściom osobistym albo uprzywilejowaniu określonych kontrahentów³¹.

1. Roboty budowlane

Pierwszy i najpoważniejszy blok zarzutów dotyczył powierzenia robót budowlanych w Głównym Obozie Cywilnym firmom Škoda i Lenna bez

²⁶ *Ibidem*, Wyrok z uzasadnieniem 12. Sądu Polowego w Teheranie z dnia 20 maja 1943 r., s. 34.

²⁷ *Ibidem*, Akt oskarżenia przeciwko mjr. Kramowi i innym przed 12. Sądem Polowym, s. 26–27.

²⁸ *Ibidem*, Zeznania Wiktora Styburskiego przed Komisją Badawczą, s. 62–66.

²⁹ *Ibidem*, Wyrok z uzasadnieniem 12. Sądu Polowego w Teheranie z dnia 20 maja 1943 r., s. 34–35.

³⁰ *Ibidem*, Akt oskarżenia przeciwko mjr. Kramowi i innym przed 12. Sądem Polowym, s. 51–52.

³¹ *Ibidem*, s. 51–57.

zachowania procedur zabezpieczających interes zleceniodawcy³². Oskarżeni zlecili budowę baraków, kuchni, szpitala i urządzeń sanitarnych bez sporządzenia projektów technicznych, bez przeprowadzenia przetargu, bez zawarcia pisemnych umów i bez ustanowienia zabezpieczenia należytego wykonania³³. Następnie dopuścili do odbioru obiektów niespełniających podstawowych wymogów bezpieczeństwa i higieny, nie zapewniając fachowego nadzoru technicznego nad przebiegiem prac³⁴.

Szczególnie dramatycznym dowodem wadliwości tego postępowania było zawalenie się dachu nad częścią kuchni obozowej w dniu 9 listopada 1942 r., które spowodowało obrażenia wśród ludności cywilnej³⁵. Zdarzenie to ujawniło, że materiały budowlane użyte przez wykonawcę były nieodpowiednie, a konstrukcja nie odpowiadała nawet minimalnym wymogom wytrzymałościowym. Było to bezpośrednią konsekwencją braku nadzoru technicznego ze strony zleceniodawcy³⁶.

2. Zakup łóżek

Drugi blok zarzutów dotyczył zakupu 2 tys. łóżek od firmy Škoda po cenie jednostkowej 370 rialów irańskich, podczas gdy – jak ustalono w toku postępowania – sama firma deklarowała wcześniej cenę 335 rialów³⁷. Różnica między ceną zapłaconą a ceną oferowaną oznaczała stratę dla Skarbu Państwa w wysokości co najmniej 70 tys. rialów, przy czym część dostawy pozostała niewykonana pomimo wypłaty zasadniczej części należności³⁸.

3. Dostawy sandałów

Trzeci blok obejmował transakcje z firmą Ismail Sade, od której zakupiono partie sandałów po cenach wyższych od cen detalicznych obowiązujących na rynku teherańskim, a przy tym zaakceptowano dostawy obuwia niezdadnego do użytku³⁹. Mechanizm ten wskazywał nie tylko na brak elementarnej staranności przy odbiorze towaru, lecz także na możliwość celowego zawyżania cen

³² *Ibidem*, s. 26; Pismo Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej do Ministerstwa Sprawiedliwości z dnia 10 czerwca 1943 r., s. 122–123.

³³ *Ibidem*, Akt oskarżenia przeciwko mjr. Kramowi i innym przed 12. Sądem Polowym, s. 53.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, Wyrok z uzasadnieniem 12. Sądu Polowego w Teheranie z dnia 20 maja 1943 r., s. 26.

³⁶ *Ibidem*, s. 20–21.

³⁷ *Ibidem*, Akt oskarżenia przeciwko mjr. Kramowi i innym przed 12. Sądem Polowym, s. 27.

³⁸ *Ibidem*, Wyrok z uzasadnieniem 12. Sądu Polowego w Teheranie z dnia 20 maja 1943 r., s. 27.

³⁹ *Ibidem*, Akt oskarżenia przeciwko mjr. Kramowi i innym przed 12. Sądem Polowym, s. 28; Pismo Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej do Ministerstwa Sprawiedliwości z dnia 10 czerwca 1943 r., s. 123.

w porozumieniu z dostawcą albo przynajmniej tolerowania warunków niekorzystnych dla Skarbu Państwa⁴⁰.

4. Inne dostawy i rozliczenia

Czwarty blok obejmował rozliczenia z firmami Nouhin i Papazjan oraz innymi podmiotami prywatnymi. W tym przypadku stwierdzono wypłacanie zaliczek bez dostatecznego zabezpieczenia, brak prawidłowej dokumentacji wydatków oraz tolerowanie dostaw towarów niepełnowartościowych⁴¹. W uzasadnieniu wyroku sąd wyraźnie powiązał część tych transakcji z kontaktami towarzyskimi między funkcjonariuszami Delegatury a dostawcami, w tym z przyjęciami organizowanymi przez kontrahentów, co wzmacniało podejrzenie powiązania decyzji urzędowych z korzyściami osobistymi⁴².

5. Mechanizm wspólny

Analiza wszystkich bloków zarzutów pozwala zidentyfikować powtarzalny wzór działań: obchodzenie trybu zamówień, brak pisemnych umów, wypłacanie zaliczek bez zabezpieczenia, odbiór robót i dostaw bez należytej kontroli technicznej lub jakościowej oraz tolerowanie warunków skrajnie niekorzystnych dla Skarbu Państwa⁴³. Wzór ten wskazuje, że nadużycia nie były wynikiem pojedynczych, przypadkowych błędów, lecz systemowej praktyki, w której brak nadzoru i kontroli tworzył przestrzeń zarówno dla zwykłego niedbalstwa, jak i dla celowych działań korupcyjnych⁴⁴.

Z perspektywy źródeł drukowanych i kompetencji NIK istotne jest to, że zakwestionowane działania odpowiadały dokładnie tym kategoriom aktywności publicznej, które miały podlegać kontroli: zawieraniu zobowiązań, dokonywaniu wydatków, odbiorowi robót i dostaw oraz zabezpieczaniu majątku publicznego. Sprawa nie była więc wyłącznie problemem złej organizacji obozu, lecz testem zdolności emigracyjnego aparatu państwowego do zachowania praworządności finansowej w warunkach skrajnego nacisku humanitarnego.

⁴⁰ *Ibidem*, Wyrok z uzasadnieniem 12. Sądu Polowego w Teheranie z dnia 20 maja 1943 r., s. 34.

⁴¹ *Ibidem*, Akt oskarżenia przeciwko mjr. Kramowi i innym przed 12. Sądem Polowym, s. 25.

⁴² *Ibidem*, Wyrok z uzasadnieniem 12. Sądu Polowego w Teheranie z dnia 20 maja 1943 r., s. 34.

⁴³ *Ibidem*, Akt oskarżenia przeciwko mjr. Kramowi i innym przed 12. Sądem Polowym, s. 26–28.

⁴⁴ *Ibidem*, Wyrok z uzasadnieniem 12. Sądu Polowego w Teheranie z dnia 20 maja 1943 r., s. 34–44.

POSTĘPOWANIE KARNE PRZED 12. SĄDEM POLOWYM I WYROK

Postępowanie karne przed 12. Sądem Polowym w Teheranie zakończyło się wyrokiem w dniu 15 maja 1943 r., a jego uzasadnienie sporządzono 20 maja 1943 r.⁴⁵. Rozstrzygnięcie miało charakter zróżnicowany i odzwierciedlało odmienną ocenę stopnia zawinienia poszczególnych oskarżonych.

Major Stanisław Kram został skazany na karę 1 roku i 6 miesięcy więzienia z wydaleniem z korpusu oficerskiego i warunkowym zawieszeniem części skutków karnych⁴⁶. Kapitan Kazimierz Kabaciński otrzymał najsurowszy wyrok – 3 lata więzienia z wydaleniem z korpusu oficerskiego. Porucznik rez. Kazimierz Krzepisz został skazany na 1 rok więzienia z warunkowym zawieszeniem wykonania kary, por. rez. Edward Józef Tomaszewski otrzymał karę 3 miesięcy aresztu, a ppor. rez. Wiktor Korsak – 4 miesiące aresztu z warunkowym zawieszeniem kary. Major Ignacy Gruca został uniewinniony, natomiast postępowanie wobec Anny Białokur i Józefy Tokarzewskiej umorzono⁴⁷.

Sąd rozróżnił między osobami, które aktywnie uczestniczyły w mechanizmie nadużyć, a tymi, których odpowiedzialność miała charakter raczej bierny, polegający na niedopełnieniu obowiązków nadzorczych bez wykazania korzyści osobistej. Uniewinnienie mjr. Grucy i umorzenie postępowania wobec kobiet wskazują, że sąd nie był skłonny skazywać na podstawie samego poszlakowego związku z Delegaturą⁴⁸.

Właściwość 12. Sądu Polowego musi być rozumiana w kontekście przepisów o sądownictwie wojskowym i wojennej procedurze karnej. Sąd polowy był narzędnikiem wymiaru sprawiedliwości wobec osób podlegających jurysdykcji wojskowej, a nie powszechnym sądem dla całej administracji cywilnej rządu na uchodźstwie. Ta okoliczność ma kluczowe znaczenie dla interpretacji wyroku: rozstrzygnięcie karne nie mogło automatycznie wyczerpać problemu odpowiedzialności wszystkich pracowników Delegatury MPiOS, zwłaszcza osób cywilnych i kontraktowych.

Wyrok miał więc dwa znaczenia. Po pierwsze, stanowił indywidualne rozstrzygnięcie odpowiedzialności karnej konkretnych osób. Po drugie, był instytucjonalnym potwierdzeniem, że w administracji obozowej doszło do poważnych nieprawidłowości, których nie można było sprowadzić do chaosu wojennego ani

⁴⁵ *Ibidem*, Telegram Poselstwa RP w Teheranie nr 429 do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Londynie, 20 maja 1943 r., s. 29.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 45.

⁴⁷ *Ibidem*, Ministerstwo Sprawiedliwości w Londynie, 5639/43/Per/6, 26 maja 1943 r., s. 47–48.

⁴⁸ *Ibidem*, Telegram Poselstwa RP w Teheranie nr 429 do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Londynie, 20 maja 1943 r., s. 45.

do zwykłej nieporadności organizacyjnej. Sąd uznał, że granica między dopuszczalną improwizacją a odpowiedzialnością została przekroczona.

REAKCJE WŁADZ LONDYŃSKICH I PROBLEM ODPOWIEDZIALNOŚCI CYWILNEJ PO WYROKU

Wyrok 12. Sądu Polowego nie zamknął sprawy na płaszczyźnie administracyjnej. Z pisma Komisji Rewizyjnej z dnia 10 czerwca 1943 r. wynika, że do Londynu przesłano nie tylko akt oskarżenia i wyrok, lecz również zeznania byłego delegata Styburskiego przed Komisją Badawczą, pismo mgr. Treszki zawierające zarzuty wobec wyroku, pismo mgr. Maciejki zawierające zarzuty wobec wyroku oraz omówienie aktu oskarżenia i rozprawy sporządzone przez dr. Ottona Pehra⁴⁹.

Korespondencja ministerialna z maja i czerwca 1943 r. wskazuje, że MPiOS nie uznało wyroku za zamknięcie problemu odpowiedzialności, lecz domagało się od Ministerstwa Sprawiedliwości oraz od Szefa Naczelnego Wodza udostępnienia pełnych akt sprawy Komisji Rewizyjnej. Celem było ustalenie, czy i kto z pracowników cywilnych Delegatury, nieobjętych jurysdykcją sądu wojskowego, powinien być jeszcze pociągnięty do odpowiedzialności⁵⁰. Pytanie to miało wymiar zarówno prawny, jak i polityczny: dotyczyło jurysdykcji nad osobami cywilnymi w warunkach wojennych oraz odpowiedzialności instytucjonalnej samego Ministerstwa za działania jego Delegatury⁵¹.

Z kolejnej korespondencji – telegramu nr 535 Poselstwa RP w Teheranie z 16 czerwca 1943 r. – wynika, że w irańskiej stolicy trwał również spór o ocenę samego wyroku. Część osób związanych z Delegaturą uważała go za zbyt surowy, a inna część za niedostatecznie obejmujący rzeczywisty krąg odpowiedzialnych⁵². Spór ten odzwierciedlał głębszy problem strukturalny: sąd wojskowy mógł orzekać jedynie wobec osób podlegających prawu wojskowemu, co oznaczało, że znaczna część aparatu urzędniczego Delegatury – pracownicy kontraktowi, osoby cywilne – pozostawała poza jego bezpośrednim zasięgiem⁵³.

Ponadto z materiałów korespondencyjnych z drugiej połowy 1943 r. wynika, że problem odpowiedzialności pracowników cywilnych był przedmiotem dalszej

⁴⁹ *Ibidem*, Pismo Komisji Rewizyjnej do Ministra Pracy i Opieki Społecznej w Londynie z dnia 10 czerwca 1943 r., s. 65–66, 68–112; Odpis Sądu Polowego nr 12 w Teheranie, s. 114–118; Odpis Ekspozytora Sądu Polowego nr 12 w Teheranie, s. 119–121.

⁵⁰ *Ibidem*, Pismo Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej do Ministerstwa Sprawiedliwości z dnia 26 maja 1943 r., s. 46; Pismo Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej do Ministerstwa Sprawiedliwości z dnia 10 czerwca 1943 r., s. 122–126.

⁵¹ *Ibidem*, Pismo Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej do Szefa Naczelnego Wodza w Londynie z dnia 26 maja 1943 r., s. 46.

⁵² *Ibidem*, Telegram Poselstwa RP w Teheranie nr 535, 16 czerwca 1943 r., s. 49.

⁵³ *Ibidem*, Pismo Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej do Ministerstwa Sprawiedliwości z dnia 26 maja 1943 r., s. 47–48.

wymiany pism między Teheranem a Londynem⁵⁴. Komisja Rewizyjna sporządziła własne sprawozdanie, w którym ocenione zostały nie tylko poszczególne transakcje, lecz także ogólny system zarządzania finansami Delegatury. Wskazano na brak elementarnych procedur kontrolnych jako przyczynę systemową nadużyć⁵⁵.

Sprawozdanie to zostało przesłane do ministra pracy i opieki społecznej z rekomendacją podjęcia kroków dyscyplinarnych wobec osób cywilnych, które – choć formalnie nie podlegały sądowi wojskowemu – ponosiły współodpowiedzialność za stwierdzone nieprawidłowości⁵⁶. W tym miejscu najpełniej ujawnia się różnica między odpowiedzialnością karną wojskową a odpowiedzialnością administracyjną i dyscyplinarną pracowników cywilnych administracji uchodźczej.

Zachowana dokumentacja wskazuje również na napięcia między poszczególnymi organami kontrolnymi. Delegatura NIK przeprowadziła własną rewizję niezależnie od Komisji Rewizyjnej MPiOS, a jej ustalenia nie we wszystkich punktach pokrywały się z materiałem dowodowym wykorzystanym przez prokuraturę wojskową⁵⁷. Rozbieżności te wynikały częściowo z odmiennego zakresu badania: NIK koncentrowała się na zgodności wydatków z przepisami i interesem Skarbu Państwa, Komisja Rewizyjna – na funkcjonowaniu samej Delegatury MPiOS, a prokuratura wojskowa – na znamionach czynów karalnych⁵⁸.

ZNACZENIE SPRAWY DLA OCENY KONTROLI I ODPOWIEDZIALNOŚCI PUBLICZNEJ NA EMIGRACJI

Sprawa teherańska stanowi materiał modelowy dla badań nad funkcjonowaniem mechanizmów kontroli publicznej w warunkach emigracyjnych. Pozwala sformułować kilka wniosków o znaczeniu wykraczającym poza jednostkowy przypadek.

Po pierwsze, sprawa pokazuje, że sam fakt istnienia instytucji kontrolnych – Delegatury NIK i Komisji Rewizyjnej – nie gwarantuje zapobiegania nadużyciom, jeśli instytucje te nie dysponują wystarczającymi uprawnieniami interwencyjnymi i kadrą zdolną do bieżącego nadzoru⁵⁹. W warunkach wojennych

⁵⁴ *Ibidem*, Korespondencja urzędowa Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej z centralą w Londynie, s. 46.

⁵⁵ *Ibidem*, Sprawozdanie Komisji Rewizyjnej Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie, s. 122–126.

⁵⁶ *Ibidem*, wnioski końcowe, s. 125–126.

⁵⁷ *Ibidem*, Ustalenia Delegatury Najwyższej Izby Kontroli w Teheranie, s. 47–48.

⁵⁸ *Ibidem*, Akt oskarżenia, s. 51–57.

⁵⁹ *Ibidem*, Sprawozdanie Komisji Rewizyjnej Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie, wnioski końcowe, s. 125–126.

i emigracyjnych kontrola miała z konieczności charakter następczy: ujawniała nadużycia po fakcie, ale nie była w stanie im zapobiegać w czasie rzeczywistym⁶⁰.

Po drugie, sprawa ujawnia problem luki jurysdykcyjnej w systemie odpowiedzialności na emigracji⁶¹. Sąd wojskowy orzekał wobec osób podlegających wojskowemu wymiarowi sprawiedliwości, co oznaczało, że część aparatu administracyjnego (pracownicy cywilni, osoby kontraktowe) wymagała innych instrumentów odpowiedzialności. Problem ten nie został rozwiązany w toku samej sprawy teherańskiej i pozostał strukturalną wadą systemu kontroli na uchodźstwie.

Po trzecie, sprawa ilustruje napięcie między wymogami sprawności działania w warunkach nadzwyczajnych a zasadami legalności i gospodarności wydatków publicznych⁶². Oskarżenia i ich obrońcy powoływali się na presję czasową, brak kadry i konieczność natychmiastowego działania ratunkowego jako okoliczności wyłączające lub łagodzące odpowiedzialność⁶³. Sąd częściowo uwzględnił tę argumentację, ale nie uznał jej za wystarczającą do uwolnienia od odpowiedzialności tych oskarżonych, wobec których wykazano korzyści osobiste lub rażące niedbalstwo, wykraczające poza granice uzasadnionej improwizacji.

Po czwarte, analiza przebiegu sprawy po wyroku (ciąg dalszy korespondencji, sporządzanie sprawozdań Komisji Rewizyjnej, żądania udostępnienia akt) wskazuje, że władze londyńskie traktowały tę sprawę nie tylko jako problem jednostkowy, lecz także jako punkt wyjścia do oceny systemu nadzoru nad placówkami zagranicznymi⁶⁴. Zachowana dokumentacja nie pozwala jednak jednoznacznie stwierdzić, czy postulowane reformy zostały faktycznie wdrożone, czy też pozostały jedynie na etapie postulatów⁶⁵.

Po piąte, sprawa teherańska unaocznia ambiwalentną rolę Delegatury NIK. Z jednej strony jej działalność – podobnie jak działalność Komisji Rewizyjnej MPiOŚ – umożliwiła udokumentowanie nadużyć, przekazanie materiału właściwym władzom i wsparcie postępowania karnego. Z drugiej strony aparat kontrolny pojawia się w źródłach jednak głównie w roli sprawozdawczej i rewizyjnej, a nie jako podmiot zdolny do wczesnej blokady decyzji obarczonych wysokim ryzykiem gospodarczym.

Po szóste, porównanie z innymi placówkami polskimi na Bliskim Wschodzie i w dalszych ośrodkach uchodźczych pokazuje, że Teheran był szczególnie

⁶⁰ *Ibidem*, Ustalenia Delegatury Najwyższej Izby Kontroli w Teheranie, s. 2–10.

⁶¹ *Ibidem*, Pismo Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej do Ministerstwa Sprawiedliwości z dnia 26 maja 1943 r., s. 46–48.

⁶² J. Wróbel, *op. cit.*, s. 201–210.

⁶³ AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej Rządu RP [emigracyjnego] w Londynie, sygn. 64, Wyrok z uzasadnieniem 12. Sądu Polowego w Teheranie z dnia 20 maja 1943 r., s. 22–44.

⁶⁴ *Ibidem*, Pismo Komisji Rewizyjnej do Ministra Pracy i Opieki Społecznej w Londynie z dnia 10 czerwca 1943 r., s. 50.

⁶⁵ *Ibidem*, Korespondencja urzędowa z drugiej połowy 1943 r., s. 122–126.

podatny na kryzys kontroli, ponieważ łączył funkcję punktu przyjęcia, ośrodka opiekuńczego, centrum logistycznego i miejsca intensywnych zamówień. W bardziej ustabilizowanych ośrodkach późniejszego pobytu uchodźców presja pierwszej interwencji była mniejsza, choć problemy kompetencji, finansowania i kontroli nadal pozostawały aktualne.

PODSUMOWANIE

Sprawa nadużyć w Delegaturze MPiOS w Teheranie w latach 1942–1943, rozpoznana przez 12. Sąd Polowy i zakończona wyrokiem w maju 1943 r., stanowi jeden z najlepiej udokumentowanych przypadków kryzysu odpowiedzialności publicznej w strukturach państwa polskiego na uchodźstwie. Jej analiza prowadzi do wniosku, że nadużycia nie były wyłącznie skutkiem indywidualnej nieuczciwości poszczególnych funkcjonariuszy, lecz w równym stopniu konsekwencją wadliwej konstrukcji instytucjonalnej, w której brakowało skutecznych mechanizmów prewencyjnej kontroli wydatków, jasnego podziału kompetencji między organami nadzorczymi oraz spójnego systemu odpowiedzialności, obejmującego osoby zarówno wojskowe, jak i cywilne.

Najwyższa Izba Kontroli zajmuje w tej analizie miejsce centralne nie jako wyłączny podmiot sprawczy, lecz jako punkt, w którym krzyżują się najważniejsze pytania sprawy: o legalność wydatków, gospodarność działań, granice dopuszczalnej improwizacji wojennej, skuteczność rewizji następczej i możliwość karnego lub dyscyplinarnego rozliczenia chaosu administracyjnego. W tym właśnie sensie sprawa teherańska potwierdza tezę o retrospektywnej, a nie prewencyjnej skuteczności emigracyjnego aparatu kontroli.

Przepisy o kontroli państwowej wyznaczały szeroki zakres badania umów, rachunków, zobowiązań, robót i dostaw, ale w warunkach wojny, odległości od centrali i rozproszenia kompetencji nie dawały delegaturze terenowej realnej możliwości bieżącego blokowania wszystkich ryzykownych decyzji. Normy o opiece społecznej uzasadniały pilność działań MPiOS, lecz nie mogły uchylać wymogu gospodarnego dysponowania środkami publicznymi. Uregulowania wojskowe umożliwiły osądzenie części osób, ale nie rozwiązały problemu odpowiedzialności cywilnego personelu Delegatury.

Mechanizmy kontrolne okazały się zdolne do rekonstrukcji i oceny działań już podjętych, do wskazania osób odpowiedzialnych oraz do sformułowania postulatów naprawczych. Nie zdołały jednak uchronić polskiej administracji uchodźczej przed wejściem na drogę niegospodarności, nadużyć i naruszeń prawa w momencie, w którym decyzje te dopiero zapadały. Sprawa teherańska pozostaje więc ważnym ostrzeżeniem przed utożsamianiem istnienia formalnych instytucji kontrolnych z realną, prewencyjną skutecznością kontroli w warunkach kryzysu państwowości.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej Rządu RP [emigracyjnego] w Londynie, sygn. 64:

- Akt oskarżenia przeciwko mjr. Kramowi i innym przed 12. Sądem Polowym, s. 23–27, 47–57;
- Korespondencja urzędowa Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej z centralą w Londynie, s. 46;
- Ministerstwo Sprawiedliwości w Londynie, 5639/43/Per/6, 26 maja 1943 r., s. 47–48;
- Odpis Ekspozytora Sądu Polowego nr 12 w Teheranie, s. 119–121;
- Odpis Sądu Polowego nr 12 w Teheranie, s. 114–118;
- Pismo Komisji Rewizyjnej do Ministra Pracy i Opieki Społecznej w Londynie z dnia 10 czerwca 1943 r., s. 50, 65–112;
- Pismo Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej do Ministerstwa Sprawiedliwości z dnia 26 maja 1943 r., s. 46–48;
- Pismo Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej do Ministerstwa Sprawiedliwości z dnia 10 czerwca 1943 r., s. 122–126;
- Pismo Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej do Szefa Naczelnego Wodza w Londynie z dnia 26 maja 1943 r., s. 46–48;
- Pismo organizacyjne Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie, s. 2–10;
- Raport pokontrolny Delegatury Najwyższej Izby Kontroli, s. 12;
- Sprawozdanie Komisji Rewizyjnej Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie, s. 122–136;
- Telegram Poselstwa RP w Teheranie nr 429 do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Londynie, 20 maja 1943 r., s. 29, 45;
- Telegram Poselstwa RP w Teheranie nr 535, 16 czerwca 1943 r., s. 49;
- Teczka Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej – komplet 174 kart;
- Ustalenia Delegatury Najwyższej Izby Kontroli w Teheranie, s. 47–48;
- Wyrok z uzasadnieniem 12. Sądu Polowego w Teheranie z dnia 20 maja 1943 r., s. 20–44;
- Zeznania Wiktora Styburskiego przed Komisją Badawczą, s. 62–66.

Literatura

- Draus J., *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939–1950*, Lublin 1993.
- Duraczyński E., *Rząd Polski na uchodźstwie 1939–1945. Organizacja, personalia, polityka*, Warszawa 1993.
- Grudzińska-Gross K., Gross J.T., *War Through Children's Eyes: The Soviet Occupation of Poland and the Deportations, 1939–1941*, Stanford 1981.
- Hułas M., *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie, wrzesień 1939 – lipiec 1943*, Warszawa 1996.
- Jolluck K.R., *Exile and Identity: Polish Women in the Soviet Union during World War II*, Pittsburgh 2002. DOI: <https://doi.org/10.2307/jj.11498443>
- Kania L., *Służba sprawiedliwości w Wojsku Polskim 1795–1945. Organizacja, prawo, ludzie*, Siedlce 2015.
- Kunert A.K. (oprac.), *Polacy w Iranie 1942–1945*, t. 1: *Antologia*, Warszawa 2002.
- Pietrzak J., *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach drugiej wojny światowej. Ośrodki, instytucje, organizacje*, Łódź 2012. DOI: <https://doi.org/10.18778/7525-729-8>

- Potykanowicz-Suda L., *Polscy uchodźcy w Iranie w latach 1942–1945 w świetle archiwaliów Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych*, Rzym 2022.
- Sword K., *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–48. Studies in Russia and East Europe*, London–New York 1994.
- Szulc P., *Czasopiśmiennictwo polskie w Iranie w latach 1942–1945*, „Dzieje Najnowsze” 2018, vol. 50(2).
- Walaszczyk K., *Środkowy Wschód w latach II wojny światowej. Relacje i działania polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych w Iranie, Iraku i Afganistanie*, Toruń 2012.
- Wróbel J., *Uchodźcy polscy ze Związku Sowieckiego 1942–1950*, Łódź 2003.

Akty prawne

- Dekret Prezydenta RP z dnia 29 września 1936 r. – Kodeks wojskowego postępowania karnego (Dz.U. 1936, nr 76, poz. 537).
- Dekret Prezydenta RP z dnia 29 września 1936 r. – Prawo o ustroju sądów wojskowych (Dz.U. 1936, nr 76, poz. 536).
- Dekret Prezydenta RP z dnia 29 września 1936 r. – Przepisy wprowadzające prawo o ustroju sądów wojskowych oraz kodeks wojskowego postępowania karnego (Dz.U. 1936, nr 76, poz. 538).
- Dekret Prezydenta RP z dnia 26 lipca 1939 r. o zmianie kodeksu wojskowego postępowania karnego (Dz.U. 1939, nr 67, poz. 454).
- Dekret Prezydenta RP z dnia 17 lutego 1940 r. o Kontroli Państwowej (Dz.U. 1940, nr 5, poz. 11).
- Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 21 października 1932 r. – Kodeks karny wojskowy (Dz.U. 1932, nr 91, poz. 765).
- Ustawa z dnia 3 czerwca 1921 r. o Kontroli Państwowej (Dz.U. 1921, nr 51, poz. 314).
- Ustawa z dnia 16 sierpnia 1923 r. o opiece społecznej (Dz.U. 1923, nr 92, poz. 726).
- Zarządzenie Prezydenta RP z dnia 1 września 1939 r. o stanie wojennym (Dz.U. 1939, nr 86, poz. 544).

ABSTRACT

This article analyses abuses in the Polish civil refugee administration in Tehran in 1942–1943, focusing on the Delegation of the Ministry of Labour and Social Welfare and on the auditing role of the Supreme Audit Office Delegation. The study reconstructs the case heard by the 12th Field Court in Tehran, the mechanisms of irregular contracting and supplies, and the institutional response of the Polish authorities in exile. Unlike a purely archival reconstruction, the article places the case in the current state of research and uses printed legal sources concerning State Control, social welfare, and military justice. The main thesis is that the Tehran case confirms the limited, primarily retrospective effectiveness of the exile audit apparatus. Audit bodies could detect and describe irregularities, transmit materials to the competent authorities, and support criminal and administrative proceedings, but they could not effectively prevent abuses at an earlier stage. The study adopts historical and legal research method.

Keywords: official abuses; government-in-exile; Supreme Audit Office; World War II; Ministry of Labour and Social Welfare; Polish refugees in Iran; military courts

ABSTRAKT

Opracowanie zawiera analizę nadużyć w polskiej cywilnej administracji uchodźczej w Teheranie w latach 1942–1943. Skoncentrowano się na sprawie Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki

Spółecznej oraz na kontrolnej roli Delegatury Najwyższej Izby Kontroli. Na podstawie materiałów archiwalnych, źródeł drukowanych i literatury przedmiotu zrekonstruowano przebieg postępowania przed 12. Sądem Polowym, mechanizmy nieprawidłowego zlecenia robót i dostaw oraz reakcję instytucjonalną władz polskich na uchodźstwie. Główną tezą badawczą jest stwierdzenie, że sprawa teherańska potwierdza ograniczoną, głównie retrospektywną skuteczność emigracyjnego aparatu kontroli. Organy kontrolne mogły wykrywać i opisywać nieprawidłowości, przekazywać materiały właściwym władzom oraz wspierać postępowania karne i administracyjne, lecz nie były w stanie skutecznie zapobiec nadużyciom na wcześniejszym etapie. Przyjętą metodą badawczą jest metoda historyczno-prawna.

Słowa kluczowe: nadużycia urzędnicze; rząd na uchodźstwie; Najwyższa Izba Kontroli; II wojna światowa; Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej; uchodźcy polscy w Iranie; sądy polowe